

“Бекитем”

Филология илимдеринин доктору
(кандидаты) окумуштуулук даражасын
коргоо боюнча түзүлгөн

Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин
төрагасынын орун басары,
ф.и.д., доцент А. Н. Сыдыков

март, 2022-жыл

И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин 2022-жылдын 25-февралындагы отурумунун

№2 токтому

Катышкандар: Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А.Н. Сыдыков (10.02.20); диссертациялык кеңештин мүчөлөрү: ф.и.д., профессор Т.Садыков (10.02.06), ф.и.д., профессор Б. Е. Дарбанов (10.02.19), ф.и.д., профессор Ч. К. Найманова (10.02.19), ф.и.д., профессор М. А. Атакулова (10.02.06), ф.и.д., доцент А. Т. Дунканаев (10.02.01), ф.и.д., доцент А. Э. Абдыкеримова (10.02.01; 10.02.19), ф.и.д., доцент Ч. С. Тулеева (10.02.20), ф.и.д., доцент Б.Сагынбаева (10.02.06), ф.и.д., доцент Б. Б. Нарынбаева (10.02.20), ф.и.д., доцент С. З. Садыкова (10.02.06), ф.и.д., доц.м.а. Г. К. Джумалиева (10.02.20), ф.и.д., доцент Д.О. Кенжебаев (10.02.01; 10.02.19), ф.и.д., доцент С.С.Жумалиев (10.02.01).

Окумуштуу катчы: ф.и.к., доцент С.Каратаева (10.02.06).

Күн тартибиндеги маселе:

2. Шаршеева Камиля Каныбековнанын «Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилер менен байланышы» деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясын алдын ала коргоодон өткөрүү.

Угулду:

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А. Н. Сыдыков: Изденүүчү Шаршеева Камиля Каныбековнанын «Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилер менен

байланышы» деген темадагы кандидаттык диссертациясы диссертациялык кеңешке коргоого келип түшкөн. Кеңештин урматтуу мүчөлөрү баарыңыздар диссертацияны окуп чыктыңыздар. Изденүүчү жана анын илимий иши тууралуу жалпы маалымат берүү үчүн сөз окумуштуу катчы Сонайым Кубатбековнага берилет.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, ф.и.к., доцент С.К.Каратаева: Шаршеева Камиля Каныбековнанын «Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилер менен байланышы» деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясы жана ага тиешелүү аттестациялык документтер Д 10.19.594 диссертациялык кеңешине 2021-жылдын 16-июнунда кабыл алынган. Илимий жетекчиси – ф.и.к., профессор С.Ж.Мусаев.

Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Манастаану жана лингвистика институтунун лингвистика кафедрасынын кошмо жыйынында талкуудан өткөн. Ал талкуунун жыйынтыгында диссертациянын темасынын актуалдуулугу белгиленип, өз алдынча аткарылган илимий изилдөө экендиги айтылат. Жыйынтыгында диссертацияга оң мүнөздөмө берилип, талкууда айтылган сын-пикирлерди эске алуу менен коргоого сунушталган.

Диссертациялык ишке Д 10.19.594 диссертациялык кеңештин кезектеги отурумунун 2021-жылдын 25-июнундагы № 27 токтому менен төмөнкү курамда эксперттик комиссия бекитилген: төрага - ф.и.д., профессор Т.Садыков (10.02.06); мүчө – ф.и.д., доцент С.С.Жумалиев (10.02.01); мүчө – ф.и.д., профессор И.Абдувалиев (10.02.01). Диссертациялык ишке бекитилген эксперттик комиссия илимий ишти 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча коргоого кабыл алууга жана ачык коргоого сунуштаган.

Шаршеева Камиля Каныбековнанын аттестациялык документтери Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын койгон талаптарына жооп берет.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А.Н.Сыдыков: Окумуштуу катчынын маалыматына суроолор барбы? Жок болсо, анда сөздү изденүүчүгө берели.

Изденүүчү К.К.Шаршеева: Отурумдун урматтуу төрагасы, диссертациялык кеңештин мүчөлөрү! 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилер менен байланышы» темадагы ишти сиздерге сунуштайм. Илимий жетекчим – филология илимдеринин доктору, профессор С.Ж.Мусаев.

Баяндама коюлат: **Теманын актуалдуулугу.** Азыркы учурда тил илиминин актуалдуу маселелеринин бири тилдик системалардын функциялануу механизмдин изилдөө болуп саналат. Функционалдык-семантикалык категориялардын байланышы семантикалык негизге ээ, б.а., жалпы семантикалык компонентке таянат. Чак (убакыт) маанисинин катышына карата, түр жана таксис, ошондой эле чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулукту кошууга болот. Мындай маанилер жалпы чак (убакыт) идеясын көрсөтүүдө ар түрдүү маанилердин өзүнчө түшүнүлүүсү болуп эсептелет. Чактык маанилерде бул жалпы идея кыймыл-аракеттин кандайдыр бир чактык планга кошулуусу катары көрсөтүлөт, сүйлөп жаткан учурга карата, тагыраак айтканда сүйлөөчүнүн сүйлөө учуруна карата болгон катышын билдирет. Арийне, биз кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу/локалдашпоосу семантикалык категориясын уюшулуу каражаттарын башка тилдердегидей эле, этиштин түр-чактык категориялары, кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы, бышыктоочтук детерминанттар ж.б. карап чыгууну зарыл деп эсептейбиз. Башкасын жөн койгондо да (айталы чак, жак, ыңгай, жөндөмө) түр категориясынын жасалышында синтетикалык дагы жана ошондой эле аналитикалык жол менен жасалышын белгилебей коюуга болбойт. Тилдин өз табиятындагы ушу кырдаал жана кыргыз тил илиминде чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын уюшулуу каражаттарын, анын аспектилик маанилерин ачып көрсөтүү сыяктуу илимий-теориялык да жана ага негизделген практикалык маселелеринин алиге чейин атайын иликтенбегендиги аталган проблеманын актуалдуулугун айгинелейт.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз тилинин материалында кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категорияларынын маңызын, каражаттарын, ошондой эле сүйлөм структурасындагы локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун ар кандай категориалдык аспектуалдык маанилери, алардын өз ара аракеттешүүсү мүнөзүн системалуу түрдө изилдөө ишибиздин негизги максаты катары эсептелет.

Изилдөөнүн максатын ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй **милдеттер коюлду:**

1) Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу маселесинин жалпы жана орус тил илимдеринде изилденишине, андагы илимий адабияттарга токтолуу аркылуу ишибиздин теориялык базасын негиздөө;

2) кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын негизги уюштуруучу каражаттарынын бири болгон этиштик түр категориясынын жалпы жана орус тил илимдеринде жана

ошондой эле түрк тил илиминде, кыргыз тилинде изилдениш абалына, алардагы тенденциялуу көз караш-концепцияларга жана илимий адабияттарга сереп жасоо;

3) чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук категориясын кырдаалдардын темпоралдык-аспектуалдык мүнөздөлүшү, жана анын башка темпоралдык маанилер менен болгон байланышы катары талдоо жүргүзүү;

4) кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоочулугуна тиешелүү болгон адаттуулук, убакыттык жалпылык жана жөнөкөй кайталануучулук маанилерин карап чыгуу жана алардын семантика-функционалдык өзгөчөлүктөрүнө токтолуу;

5) кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын функционалдык семантикалык талаасын теориялык жактан маңызын аныктоо;

Изилдөө ишибиздеги теориялык **жаңы натыйжаларга** 1) кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу семантикалык категориясынын маанисинин каралышы; 2) кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу семантикалык категорияларын уюштурган тилдик каражаттарды изилдөөнүн, аларды классификациялоонун теориялык негиздеринин аныкталышы; 3) изилдөөгө алынып жаткан семантикалык категориялар функционалдык-грамматикалык өңүттөн каралып, конкреттүү мисалдар аркылуу иллюстрацияланышы кирет.

Иштин практикалык мааниси: илимий талдоонун натыйжасында алынган теориялык ой-толгоолор менен жоболор келечекте функционалдык грамматиканын бир тармагы катары морфологиялык семантиканын деңгээлинде сүйлөм чегинде темпоралдуу-маанилүү жана аспектуалдуу маанилүү компоненттерди, сүйлөмдүн семантикасын ачып көрсөтүү менен байланышкан. Ошону менен эле бирге диссертациянын материалдарынкыргыз тилинде убакыттык мамилелердин маселелерин кароодо, кыргыз тилинин теориялык грамматикасы боюнча лекцияларды окууда, морфология жана синтаксис боюнча атайын семинар, атайын курс боюнча сабак өтүүдө, ошондой эле студенттер, аспиранттар үчүн окуу-методикалык окуу куралдарын иштеп чыгууда пайдаланса болот.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. Убакыт кырдаалынын локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу түшүнүктүк гана категория болбостон, семантикалык дагы категория болуп эсептелет. Анткени бул категориянын жасалышы кыргыз тилинде бир катар лексико-грамматикалык каражаттардын катышуусу менен ишке ашат.

2. Кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын уюшулушунда ар түрдүү

денгээлдеги тилдик каражаттар колдонулат, андыктан тилдик ал каражаттар функционалдык-грамматикалык аспектиден изилдениши шарт.

3. Кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/ локалдашпоочулук категориясынын жасалышы этиштин түр-чактык формалары, актионсарттык көрсөткүчтөр – кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзү, аткарылуу ыкмасы жана темпоралдык лексикалык көрсөткүчтөр аркылуу туюндурулат.

4. Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук белгилери кыргыз тилиндеги этиштик сүйлөмдөргө мүнөздүү жана узакка созулгандык, кайталануучулук, адаттуулук, убакыттан тышкаркылык аспектуалдык маанилери, ошондой эле кырдаалдардын убакыттык чектерин көрсөтүүсү менен байланышат.

5. Мейкиндик кырдаалдарынын семантикасына убакыттык маанилердин белгиленген санын кошууга жана чактык локалдашуучулук/ локалдашпоочулук семантикалык категориясын ар бир айтымдын сөзсүз түрдө боло турган маанилүү компоненти катары каралат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Убакыттагы жагдайлардын локалдашуучулугу/ локалдашпоочулугу семантикалык локалдашуучулугу /локалдашпоочулугу семантикалык категориясына карата колдонулган тилдик каражаттарды изилдөө багытындагы жалпы тил илиминдеги теориялык негиздер менен илимий концепцияларды талдоо аркылуу чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык маанилеринин кыргыз тилиндеги айрым тил каражаттарын функционалдык-грамматикалык өңүттөн изилдениши автордун жеке салымы болуп саналат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Эмгектеги негизги маселелер Ж.Баласагын атындагы КУУда, Б.Н.Ельцин атындагы КРСУда өткөрүлгөн илимий-практикалык конференцияларда баяндама түрүндө окулуп талкууланды.

Изилдөөнүн жыйынтыгын жарыяланышы. Изилдөөнүн мазмунун чагылдырган 11 макала жарыяланып, анын ичинен Кыргызстанда Ринц индексине кирген 8 макала жана чет элдик индекстелген (РИНЦ) илимий басылмада 3 макала жарык көрдү.

Биринчи бап «Түр категориясынын изилдениш тарыхы» деп аталып, бул бапта түр. категориясынын жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилдениш ал-абалы иликтенип, алардагы көз караш-тенденцияларга жана илимий адабияттарга сереп салынат.

1.1. Аспектуалдуулук, аспектуалдык мамилелердин мааниси жана типтери. Жалпы тил илиминде кеңири колдонулган Aktionsart (способы протекания действия) термини швед окумуштуусу С.Агрелл тарабынан 1908-

жылы «түр» (Aspekt) терминине карама-каршы коюу максатында киргизилген. XX кылымдын 20-30-жылдарында «способы действия» кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы түшүнүгүнүн андан ары изилденүүсүндө түр категориясынын грамматикалык мүнөзүнүн так иштелип чыгышында олуттуу ролду ойнойт [Кошмидер 1929; 1934]. Этиштик түрдү грамматикалык категория катары жана кыймыл-аракеттин өтүш ыкмасын өзүнчө лексикалык категория катары так ажыратуу Б.М.Балин, Ю.С.Маслов [1959] тарабынан жүргүзүлөт.

Аспектуалдуулук талаанын компоненттери орус тил илиминде кеңири изилденген. Бул тармакта орус тилинин аспектологиялык жактан изилденишине чоң салым кошкон окумуштуулар А.В.Бондарко [1971; 1980; 1983; 1987; 1990; 1996; 2002,] Ю.С.Маслов [1965; 1978; 1984; 2004], А.М.Пешковский[1956], А.А.Потебня [1941; 1958], Б.А.Серебренников [1963], А.М.Шелякин[1983] жана чет элдик окумуштууларды Юхансон, Ф.Рундгрэнди ж.б. атап өтүүгө болот. Аты аталган окумуштуулардын пикиринде, орус тилинин аспектуалдык системасынын татаалдыгы, анын башка системалар менен өзара аракеттешүүсүнүн көп түрдүүлүгү менен шартталарын баса белгилешет.

Ал эми А.В.Бондарконун берген аныктамасына ылайык, аспектуалдуулук категориясынын мазмуну болуп кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзү эсептелет, ал эми анын жасалышы морфологиялык, сөз жасоочу жана сүйлөмдөгү кээ бир синтаксистик элементтердин жана лексикалык каражаттардын катышуусу аркылуу уюшулат [Бондарко, Буланин 1967, 50]. Тигил же башка маселелер боюнча көз караштардын дал келбөөсү, түр категориясынын аныкталышында кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасын түшүнүүдө бирдиктүүлүктүн жоктугу байкалат. Убакыттагы кыймыл-аракеттин өтүшү көп тилдерде түр категориясы аркылуу берилет, ошону менен катар ар түрдүү тилдерде бул маанилер ар кандай конкреттештирилет.

1.2. Түр категориясынын жалпы тил илиминде изилдениши. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук семантикалык маанисин уюштуруучу негизги каражаттардын бири этиштин түр категориясы эсептелет. Андыктан бул бөлүмдө түр категориясынын жалпы тил илиминде теориялык багыттары боюнча изилдөө жүргүзгөн окумуштуулар А.А.Потебня [1941, 1958, 1977], А.А.Шахматов [1957], А.Мазон [1914], Ф.Ф.Фортунатов [1956], Л.Размусен[1891], А.М.Пешковский[1956], В.В.Виноградов[1947] ж.б, славян тилиндеги этиштик түрдүн жалпы теориясын иштеп чыккан окумуштуулар А.В.Исаченко [1960], Ф.Копечный [1962], Э.Кошмидер [1934; 1962; 1965], Е.Кржижкова [1958], сыяктуу окумуштуулардын эмгектерин атап өтүүгө болот.

1.3. Түр категориясынын түркологияда изилдениши. Этиштик түр категориясынын жалпы түркологияда изилдениши орус тил илиминдеги түр категориясын изилдөөдөн айырмаланып, бирдиктүү ойдун жоктугу менен белгиленет. Түрк тил илиминин тарыхында этиштик түрдүн табиятын түшүнүүдө жана чечмелеп берүүдө окумуштуулардын арасында чаташкан ой-пикирлердин орун алуусу байкалат, бул анын орус жана славян үлгүсүндөгү түр категориясына окшобогондугу менен түшүндүрүлөт. Түр категориясы түрк тилдеринде татаал маселелердин бири болуп эсептелет. Бүгүнкү күнгө чейин окумуштуулардын арасында түркологияда этиштик түр боюнча карама-каршы пикирлердин орун алып жаткандыгы байкалат. Түр категориясына арналган атайын түркологдордун Координациялык кеңешмеси (1956-жылы) өткөрүлгөн. Кеңешмеде түрк тилдериндеги түр категориясы биринчи жолу көп кырдуу илимий талкууга алынган. Конференциянын жыйынтыгында түрк тилдериндеги түр категориясын таанууга макул жана каршы болгондорду добушка коюуда 9:8 эсеби менен (3) калыс болгондор түр категориясын жактагандардын пайдасына берүү менен чечилет. Талкуунун жыйынтыгында түрк тилдеринде түр категориясы бар, бирок анын жасалышы башка тилдерден, маселен орус жана славян үлгүсүндөгү тилдеринен айырмаланат деген тыянакка келишет. Атайы илимий предмет катары изилдөө жүргүзүшкөн окумуштуулардын катарына Н.И.Ашмариндин (чуваш) [1923], Н.К.Дмитриевдин (башкыр) [1940; 1948; 1968], А.А.Юлдашевдин (башкыр)[1955; 1965], А.К.Боровковдун (уйгур) [1935], В.А.Ганиевдин (татар) [1963], Д.М.Насиловдун (өзбек, алтайлыктардын) [1976; 1978; 1989], А.Н.Кононов (өзбек) [1956; 1960], Н.Оралбаева (казак) [1971], Д.Бердыев (түркмөн) [1960], М.Содикова (өзбек) [1975], П.С.Кузнецов [1966; 1975;1982], Бирюкович (чулум), К.Шёниг ж.б. окумуштууларды киргизүүгө болот.

1.4. Түр категориясынын кыргыз тил илиминде изилдениши. Кыргыз тил илиминде түр категориясынын изилдениши нормативдүү грамматикада үзүл-кесил каралып келген. Атап айтсак Б.Орузбаева [1958], С.Давлетов, С.М.Кудайбергенов [1980], А.Карыбаев, Б.Касымова [2001] сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринде теориялык негиздер берилген. Кыргыз тил илиминде түр категориясына алгачкы теориялык негиз берген Б.Орузбаеванын «Этиштин түр категориясы» [Азыркы кыргыз тили, 1958] деген өзүнчө бөлүмүн көрсөтүүгө болот. Окумуштуу этиштин түрлөрүнүн атайын көрсөткүчтөрү болбогондуктан, анын өзгөчөлүгү (кыймыл-аракеттин бүткөн, бүтпөгөндүгү, кайталангандыгы, капысынан тез болгондугу же демейкилиги ж.б. көбүнчө этиштердин лексикалык маанисинен жана негизги этиштерге ар кандай көмөкчү этиштердин айкалышып колдонулушунан белгилүү болуп тургандыгын белгилейт. Түрк тилдеринде (анын ичинде кыргыз тилинде да)

этиштин түрлөрү айрым учурда чак категориясы менен окшошуп келет деп түр категориясынын уюшулушу боюнча алгачкылардан болуп түшүнүк берет.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору» деп аталган экинчи бапта изилдөөнүн объектиси жана предмети, ошондой эле изилдөөнүн материалдары жана методдору жөнүндө сөз болот.

Ишибиздеги изилдөөгө алына турган материалдар төмөндөгү булактардан алынды. Көркөм текстте аткарган кызматын иллюстрациялаган материалдар кыргыз көркөм адабиятынын көрүнүктүү жазуучулары К.Баялинов, М.Элебаев, Т.Сыдыкбеков, К.Жантөшев, К.Маликов, У.Абдукаимов, Ч.Айтматов, Т.Касымбеков, М.Байжиевдин чыгармаларынан кыргыз элинин макал-лакаптарынан алынды. Факты-материалдарды тандап алуу үчүн талдоого алынган жанрдык-стилистикалык тексттердин көп түрдүүлүгү, изилденип жаткан тилдик фактыларды тексттин стилистикалык өзгөчөлүгүнөн мүмкүн болушунча көз каранды болбогондой объектідүү талдоо жүргүзүүгө умтулгандыгы менен шартталат. Жагдайлардын локалдашкан же локалдашпагандыгын көрсөтүүчү сүйлөм байкоо бирдиги болуп саналат.

Изилдөөнүн объектиси – кыргыз тилиндеги этиштик сүйлөмдөрдөгү чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясын уюштуруучулук лексико-грамматикалык каражаттар.

Изилдөөнүн предмети – кыргыз тилиндеги айтымдардагы локалдашуучулук/ локалдашпоочулуктун мазмуну, этиштик сүйлөмдөрдүн семантикалык типтери.

Үчүнчү бап «**Азыркы кыргыз тилиндеги кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу**» деп аталат да, иштин теориялык маселелерине арналат.

3.1. Семантикалык категориянын жалпы мүнөздөмөсү. Ишибиздин бул бөлүмүндө кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу темасынын тилде изилдениши каралды. Убакыттагы чактык локалдашуучулук/ локалдашпоочулук маселеси салыштырмалуу жаңы болуп эсептелет. Кыргыз тилинин материалынын негизинде чактык локалдашуучулук темасына арналган бир дагы эмгек жок. Орус тилинин материалында функционалдык-семантикалык аспектиден А.В.Бондарконун [1971: 7, 13-14, 35, 69-112, 177-178, 197-223; 197-223; 237; 1984: 500-502; 1984: 500-502; 1984: 500-502; 1987: 210-221], Ю.С.Масловдун [1965: 64-65; 1967: 49-51; 116-117; 1978: 5-6], И.П.Иванова [1961: 77-79], И.Н.Смирновдун [1996: 94; 2000: 135; 2001: 14] эмгектеринде иликтөөгө алынган.

Чактык локалдашуучулук – бул ар бир айтымга тиешелүү болгон өзгөчө семантикалык категория болуу менен бирге, кыймыл-аракеттин конкреттүүлүгүн, кыймыл-аракеттин орун алышынын белгилүүлүгү жана бир багыттуу убакыттын өтүшүндө кырдаалдын кандайдыр бир учурга же мезгилге

бекитилишин айтууга болот. Конкреттүү локалдашуучулук мааниси объективдүү чындыкты чагылдырат. Мындай кыймыл-аракет кандайдыр бир реалдуу убакытта иш жүзүнө ашырууда белгиленет М.: *Мен бүгүн дүкөнгө барып, керектүү азык-түлүк алып келдим*. Берилген мисалдарда конкреттүү субъекттин катышуусу менен кыймыл-аракет конкреттүү болду.

Э.Кошмидерден айырмаланып А.В.Бондарко локалдашпоочулук чөйрөсүн кеңири изилдөөгө алат жана ошону менен бирге жагдайлардын генерализациясынын эң эле жогорку даражасы болгон убакыттан тышкаркылыкты («вневременность»), адаттуулукту («узуальность») ошондой эле жөнөкөй кайталануучулукту кошот [Бондарко 1971: 6-7,13-14; 35; 69-112, 177-178, 197-223; 1987: 217-224].

Н.А.Козинцева чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук маселесин армян тилинин материалында орус тили менен салыштырып изилдейт. Убакыттагы кыймыл-аракеттин локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун маанисин этиштин түр-чактык формалары менен референттик катыштагы атоочтордун, ошондой эле итеративдүүлүк, мезгил бышыктоочтордун катышуусунун өз ара аркеттешүүсүн карап чыгат [Козинцева 1990].

Түрк тилдеринен кумык тилинин материалында И.Дж.Байтүвганова чактык локалдашуучулук / локалдашпоочулук категориясын изилдеп чыгат. Изилдөөдө А.В.Бондарконун жана И.Н.Смирновдун чактык локалдашуучулук /локалдашпоочулук квалификациясын негиз кылып алат.

3.2. Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун семантикалык талаасы. Азыркы тил илиминин актуалдуу маселелеринин бири тилдик системалардын функциялануу механизмдин изилдөө болуп саналат. Бул үчүн грамматикалык категорияларды жана формаларды алардын семантикалык функцияларынан бөлүнгүс кылып изилдөө керек. Изилдөө эки багытта жүргүзүлүшү мүмкүн – грамматикалык категориялардан функцияларга жана функциялардан грамматикалык категорияларга карай. Жыйынтыктап айтканда, функционалдык-семантикалык талаа бул грамматикалык (морфологиялык жана синтаксистик) каражаттар менен бирге лексикалык каражаттардын өз ара аракеттешүүсүнүн эки-тараптуу мазмундук-формалдык биримдиги болот [Бондарко 1983,40]. Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясы убакыттык мааниси туюндурууда түр менен катар олуттуу маанилерден болуп саналат. Ошону менен катар аспектуалдык маанилер дагы ошондой эле чак (убакыт) идеясын ар түрдүү кылып көрсөтөт.

3.3. Азыркы кыргыз тилиндеги узакка созулган кыймыл-аракеттин локалдашуусу. Узакка созулган кыймыл-аракет жана локалдашуучулук аспектуалдуулукка тиешелүү болуу менен бирге, тилде көп кездешкен концепттерден болуп саналат. Узакка созулгандык да, локалдашуу дагы чак

менен тыгыз байланышта болгон семантикалык категория экендиги маалым. Кыймыл-аракеттин узакка созулушу жалпы белгилери боюнча эки топко бөлүнөт – чактык локалдашуучулук белгиси жана чактык локалдашпоочулук белгиси, булар өз кезегинде узакка созулган айрым маанилер үчүн фон катары кызмат аткарат. Чактагы узакка созулган локалдашкан кыймыл-аракет убакыттын бир багыттагы агымына киргизилген, мына ушул убакыттын бир бөлүгү конкреттүү жана бир жолку болот. М: *Үч күн жаан төгүп турду.*

1) Кыймыл-аракеттин локалдашуучулугунун аныкталган чегин көрсөтпөгөн узакка созулган кыймыл-аракет: М.: *Автобазада шофер болуп иштеп турамын* (Ч.Айтматов).

2) Белгиленген узакка созулган кыймыл-аракет тиешелүү детерминанттар аркылуу чактагы локалдашкан кыймыл-аракет берилет М.: *Анан ал дагы катты бир азга мелтиреп тиктеп, сандыктагы кат салуучу тулубуна салып коёт* (Ч. Айтматов). *Зым карагайлардын жыгылып жаткандарын көргөндөн кийин бир азга булдурашып турушту. Бирок кантсе да энесинен жазгандыбы бир азга көзү тунарып, тунжурап гана туруп калды* (К.Маликов). *Түн болгончо колхоздун талаасында иштейт* (К.Баялинов).

3) Так көрсөтүлгөн узакка созулган кыймыл-аракет убакыттын конкреттүү аралыгын билдирет. М.: *Он үч күн дегенде Суу-Ашуунун берки бетине түштүк* (М.Элебаев). *Созуш эки саатча созулду* (У.Абдукаимов). *Бир күнү «Казан майрамы» деген бир чоң майрам болуп, үч күнгө созулду* (М.Элебаев).

4) Узакка созулбаган-чектелген убакыттын бөлүгү: *Байболоттун иши бүткөндөн кийин пристав мурутун чыйратып түксүйүп, бир аз ары бери басып турду. Көзүн ирмебей бир азга бутун тиктеп ойлонгонсуп турду* (М.Элебаев). ж.б.у.с узакка созулган локалдашкан кыймыл-аркеттерди билдирген конструкциялардын типтери көрсөтүлдү.

Төртүнчү бап «**Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоочулугу**» деп аталат. Бул бөлүмдө убакыттагы кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоочулугу семантикалык категориясы каралган. Бул бапта чактык локалдашпоочулуктун үч негизги типтери: 1) жөнөкөй кайталануучулук; 2) адаттуулук (узуалдуулук); 3) убакыттык жалпылык маанилери каралды. Локалдашпоочулуктагы чактык формалардын функциялануусундагы функционалдык-семантикалык жагдайлар белгиленди. Ошондой эле чактык формалардын функциялануусунда чактык локалдашпоочулук функционалдык-семантикалык жагдайлары аныкталды.

4.1. Чактык локалдашпоочулуктун типтери. Ишибиздин бул бөлүмүндө чактык локалдашпоочулуктун теориялык негиздери көрсөтүлдү. Белгилүү болгондой, кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоочулугун өзгөчө

категория катары бөлүп кароо жана терминдин өзүн дагы киргизүү Э.Кошмидердин ысмы менен байланыштуу [Кошмидер 1962: 131]. Э.Кошмидердин көз карашынан айырмаланып А.В.Бондарко локалдашпоочулук чөйрөсүн кеңири карап чыгып жана кырдаалдардын эң эле жогорку даражасы болгон убакыттан тышкаркылыкты («вневременность»), адаттуулукту (узуальность), ошондой эле жөнөкөй кайталануучулукту («простую повторяемость») кошот [Бондарко 1971: 6-7, 13-14, 35, 69-112, 177-178, 197-223, 236-237; 1987: 217-224].

Убакыттагы кыймыл-аракеттин локалдашпоочулугу – бул конкреттүү эместик, белгилүү эместиги көрсөтүлгөн мааниде, б.а., чектелбеген кайталануучулук, адат болгон кадыресе (обычность, узуальность) же убакыттык жалпылык (мезгилден тышкары, мезгил менен чектелбеген, дайыма болуп турган) ошону мене бирге кыймыл-аракеттин адаттуулугу мүмкүн болушу мүнөздөлөт, ал эми убакыттык жалпылык – объекттин жана субъекттин жалпылыгы менен милдеттүү түрдө айкалышы болот М.: *Мекеменин баардык кызматкерлери адатта жылдык пландарын аткарышат. Ал ар убакытта өзүн токтоо жана сабырдуу алып жүрөт.* Берилген мисалдарда локалдашпаган адат болгон кыймыл-аракет мүнөздөлөт.

Кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоосунун жасалышында этиштин түр-чактык формаларынан тышкары бышыктоочтордун жардамы аркылуу берилет. Аларды берген маанилерине карата төмөндөгүдөй топторго бөлүүгө болот: 1) циклдүүлүк (кайталануучу даталар) «күнүгө эртең менен», «күн сайын», «кечкисин», «ар бир жайда», «жай сайын»; *Күнүгө эртең менен жумушка барам. Күн сайын жолдо бирге иштешет* (Ч.А.). *Поезд кечкисин Балыкчыга каттайт. Ар бир жайда балдар менен эс алганы көлгө барабыз.* 2) узуалдуулук «адатта», «эреже катары»; *Адатта маңкурттарды эң балит оор жумуштарга коюучу* (Ч.А.) 3) кээде болуп кээде болбой калуучу (кокустан, атайы эмес, регулярдуу эмес кайталануучулук): «кээде», «анда-санда»; *Кээде келини экөөлөп Зуннахунду үйдөн кууп чыгат* (К.Ж.). *Ажар менен Каныбек кээде жүгүрүп, кээде басып, анда-санда арт жактарын кылчактай карап келе жатышат* (К.Ж.). *Фронттобуз деп анда-санда кат келип турат* (Ч.А.): убакыттын учурлары боюнча жалпылык: «дайыма», «ар убакытта», «ар дайым», «ар качан»: *Ээн талаада экөө ар дайым чогуу жүрүшчү* (Ч.А.). *Жаз болсо дайым элден бөлүнүп, жалгыздап барып конуучу* (М.Э.). Ошентип, чактык локалдашпоочулук – бул кыймыл-аракеттин конкреттүү учурга же убакыттын огундагы белгилүү учурга бекитилбегендиги саналат. Мындай кыймыл-аракет болгон, болуп жаткан, же келечекте боло турган болсо дагы алардын убакытта орун алышын аныктоо кыйын.

4.2. Кыймыл-аракеттин жөнөкөй кайталануучулук жагдайлары. Бул параграфта кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоочулугу семантикалык категориясына тиешелүү болгон кыймыл-аракеттин жөнөкөй кайталануучулук жагдайлары жана адаттуулук семантикалык маанилери каралды. Жөнөкөй кайталануучулук астында конкреттүү эпизоддун чегиндеги кыймыл-аракеттин узуралдык эмес чектелбеген кайталануучулугу болжолдонот. Мындай учурларда чактык локалдашпоочулук белгилүү убакыттын бир бөлүгү менен чектелет, б.а., чактык локалдашпоочулуктун кеңирирээк жагдайына киргизилет. Жөнөкөй кайталануучулук тикеден-тике байкоосу менен же анын элестетүүсү менен, б.а., көз алдыга келтирүүсү менен байланыштуу болот. Жөнөкөй кайталануучулуктун белгиси болуп субъекттин конкреттүүлүгү эсептелет [Бондарко 1987; 217].

Кыймыл-аракеттин жөнөкөй кайталануучулугун жүзөгө ашырууда этиштин түр-чактык формалары, чак категорияларын уюштуруучу мүчөлөр жана лексикалык детерминанттар катышат. Кыймыл-аракеттин жөнөкөй кайталануучулугу этиштин өткөн чагын уюштуруучу **-а турган, -а турган эле, -ып турган эле** мүчөлөрү кыймыл-аракеттин өткөн убакта болгондугун, кайталангандыгын билдирет М. *Башында Жамила Чоңмурунга ачуулана, таарына турган* (К.Баялинов).

Кыймыл-аракеттин кайталануучулугу өзгөчө сапатка адаттуулукта (узуральность) ээ болот. Адаттуулук кыймыл-аракеттин кайталануучулугу кайталанган (регулярдуу же регулярдуу эмес), конкреттүү эпизоддун чегинен чыккан сыяктуу жана конкреттүү (конкреттүү байкалган) тигил же бул жагдайлардын бир катар кайталануусу менен байланыштуу болот. Адаттуулук кайталануулардын перспективасын болжолдойт. Адаттуулуктун негизи – бул сүйлөөчүнүн же ал көрсөткөн адамдардын тобунун тажрыйбасын жалпылоо болуп саналат. Чактык локалдашпоонун бул тибинин белгиси болуп конкреттүү субъекти менен катар жалпыланган субъектинин болуу мүмкүнчүлүгү эсептелет. М.: *Менин бир өзгөчө касиетим бар: мен бир нерсени бат кабылалам. Ал дайыма так суунун жанындагы үймөктөргө барып жата турган* (Ч.Айтматов)...*Келемин, үйлөрдү жыйнап кетемин. Бирөөгө сүйлөбөймүн, бир жакка барбаймын. Өйүздө жылкы адатынча жайылып жатат* (Ч.Айтматов). *Адатта жумуш эрте баиталат.*

4.3. Убакыттык жалпылык жана анын берилиши. Аспектологиялык адабияттарда убакыттан тышкарылыктын маңызы болуп, мындай колдонууларда кандайдыр «түбөлүк чындык» айтылат, мындай учурда ар түрдүү чактык формалардын функциялануусунда маани сакталат. Бул факт кээ бир изилдөөчүлөргө чактык формалардын «нейтрализациясы» жөнүндө айтууга негиз берет [Кошмидер 1962]. Кеп бул жерде сүйлөөдөгү жалпы маанинин

сакталышы менен тигил же бул грамматикалык формалардын өз ара бирин-бири алмаштыруучулугу тууралуу болуп жатат. Дайыма болуп туруучу маани учур чакка жакын экендиги шексиз, аны менен бирге өзүнө өткөн чактын, келер чактын да элементтерин камтыйт. Бирок келер чактын формасы дайыма болуп туруучу маанилерди билдирүүдө өзүнүн грамматикалык маанилерин сактайт жана аны тигил же башка вариантта көрсөтөт.

Убакыттан тышкары маанини ишке ашырууда кандай гана окуя болбосун сүйлөөчү тарабынан чындык катары көрсөтүлүп айтылат. Бирок мындай интерпретация дүйнөнүн объективдүү сүрөтүн дайыма адекваттуу чагылдырбайт. Объективдүү чындыктагы бир эле кубулуш, окуя тууралуу ой корутунду формасында көрсөтүлгөн карама-каршы пикирлер болушу мүмкүн. Белгилей кетчү нерсе, көпчүлүк учурларда сүйлөөчү көрсөткөн «жалпы тажрыйба» тигил же бул этникалык же социалдык топтор менен байланыштуу. Мындай айтымдарда дайыма тигил же башка формада тигил же бул этникалык же социалдык топтун улуттук ой жүгүртүүсү, коомдук тартиби, коомдук акыл-ой баалуулуктары жана ушул сыяктуулар жөнүндө элестетүүсү көрсөтүлөт. Мындай маани адатта макалдарда, лакаптарда жана элдик оозеки чыгармачылыктын майда жанрларында – убакыттын өтүшү менен өзүнүн «чындыгын» жоготпогон жана адамдардын билдирүүсүн чагылдырган чыгармаларда берилет. Мындай учурларда сүйлөөчүнүн позициясы, көз карашы өзүнүн маанилүүлүгүн сактайт, бирок бул сыяктуу айтымдар жалпы чындык болуп эсептелет. М.: *Ачууну – акыл жеңет. Бакытты тең бөлсөң түгөнбөйт, кайгыны тең тартсаң билинбейт. Кеп чынынан бузулбайт. Жакшы ат камчы салдырбайт* (макалдар). *Азуулуулар алышса бечаралар бүлүнөт. Койчунун кызы кой келгенде кылат* (лакап). *Аталуу бала урушат, агалуу уни жулушат* (Учкул сөздөр). *Ачкачылык болордо аркарлар эрте күздө семирет. Өрүк гүлдөгөндө үшүк жүрөт* (элдик баамдоолор). *Жер өз огунда айланат. Кышында кар жаайт. Жазында байчечекей гүлдөйт.* (туруктуу мыйзам ченемдүүлүктөр). *Чабалекейге таш ыргытпайт. Бычак, камчы, мылтыкты аттабайт. Ак-кууларды атпайт. Өткүн узакка жаабайт, майда жамгыр ак жаанга айланат* (элдик байкоолор жана баамдоолор). Мындай маанилер этиштик түшүнүктүн өзгөчө түрү, башкача айтканда, учур чактын кеңитилген түрү болуп саналат.

ЖЫЙЫНТЫК

Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук категориясы тилдик семантиканы чагылдырган, убакытты (чакты) билдирүүчү эң маанилүү компоненттердин бири болуп саналат. Ишибизде чактык локалдашуучулук/ локалдашпоочулукту уюштурууга байланыштуу колдонулган кыргыз тилиндеги тилдик каражаттардын функционалдык-грамматикалык мүмкүнчүлүктөрүн изилдөөдөн соң төмөндөгүдөй жыйынтыктар, натыйжа- тыянактар алынды:

1. Чаптагы (убакыттагы) кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу бул кыймыл-аракеттин конкреттүүлүгү жана абстракттуулугу маанилеринин карама-каршылыгы, аспектуалдуулук жана темпоралдуулук талааларынын кесилиши чөйрөсүнө тиешелүү болуу менен өзгөчө функционалдык-семантикалык категорияны көрсөтөт. Бул семантикалык категория чак системасы үчүн маанилүү болуп саналат.
2. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу семантикалык категориясы ар түрдүү тил денгээлиндеги элементтердин өз ара аракеттешүүсүн камтыган чакты көрсөтүүчү системалардын катарына кирет.
3. Кыймыл-аракеттин убакыттагы локалдашпоочулугу семантикалык маанилери жалпы чындыкты билдирүүдө, илимий аныктамалар, макал-лакаптар үчүн мүнөздүү болуп саналат.
4. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу семантикалык категориясынын функционалдык семантикалык талаасы, ошондой эле башка грамматикалык жана семантикалык категорияларынын функциялануусундагы өз ара аракеттешүүсү изилденет.

Изилдөөдө кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/ локалдашпоочулугу семантикалык категориясын уюштуруудагы грамматикалык категориялардын ортосундагы өзара карым-катыш, чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун функционалдык семантикалык талаасы, этиштик сүйлөмдөрдөгү ар кандай семантикалык типтердеги жагдайлардын убакыттык чектерин көрсөтүүсү жана берилген маанилердин түзүлүшү боюнча талдоо жүргүзүлдү.

1. Убакыттагы кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу мындай семантикалык категорияга конкреттүү фактылар, кандайдыр бир убакытта (чакта) ишке ашкан так календарлык-хронологиялык аныктоого жол берген сүйлөмдөрдүн маанилерин кошууга болот.

2. Чактык локалдашуучулук менен байланышкан узакка созулгандык белгиси.
3. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоочулугу семантикалык категориясына жөнөкөй кайталануучулук маанилери.
4. Чактык локалдашпоочулуктун бири болгон адаттуулук (узуалдуулук) жагдайлары.
5. Чактык локалдашпоочулуктун убакыттык жалпылык, убакыттан тышкаркылык маанилери каралды.

Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориялардын маанилерин жүргүзүлгөн талдоолор көрсөткөндөй, белгиленген маанилердин жаралышындагы, калыптанышындагы эң орчундуу маселе – локалдашкан/локалдашпаган сүйлөмдөрдүн тилде жасалуу жолдорун аныктоо, б.а., ар түрдүү деңгээлдеги грамматикалык каражаттардын өз ара карым-катышы, алардын бирге бирге аракеттешүүсү натыйжасында темпоралдык жана аспектуалдык маанилердин дифференциациясы, морфологиялык семантиканын деңгээлинде сүйлөм чегинде темпоралдуу маанилүү жана аспектуалдуу маанилүү компонеттердин, лексикалык детерминанттардын катышынын натыйжасында жаралды деп айтууга болот. Маселен: *Мекеменин баардык кызматкерлери жылдык пландарын аткарышты*. Берилген сүйлөмдө кыймыл-аракет конкреттүү чактагы локалдашкан кырдаалды билдирет. Ал эми *Мекеменин баардык кызматкерлери адатта жылдык пландарын аткарышат* мындай сүйлөмдө локалдашпаган адат болгон кыймыл-аракетти билдирди. Бул сүйлөмдөрдө сырткы көрүнүшү бирдей болгону менен олуттуу айырмалык бар. Биринчи сүйлөмдө конкреттүү субъект аркылуу бүткөн, толук иштелген кыймыл-аракет *аткарышты* баяндоочу бүткөн түр жана айкын өткөн чактын формасы аркылуу уюшулду. Ал эми экинчи мисалда дагы кыймыл-аракет конкреттүү субъект аркылуу адатта аткарылып жүргөн кыймыл-аракетти *аткарышат* баяндоочу бүтпөгөн түр жана учур-келер чак формасы аркылуу ишке ашты, мындан сырткары бул сүйлөмдө *адатта* лексикалык детерминанттын мааниси олуттуу болуп саналат, анткени ал дайыма болуучулук маанисин кошот. Берилген мисалдын анализи көрсөткөндөй бул сыяктуу сүйлөмдөрдө грамматикалык формалардын, лексиканын, контексттин, тилдик каражаттардын функциялануусунун эрежелери маанилүү болуп саналат. Бул жагдай кыргыз тилинде изилденбегендиктен, келечекте актуалдуу темалардын бири катары изилдөөгө аланышы керек экендиги жөнүндө сунушу айтылды. Көңүл бурганыңыздар үчүн чоң рахмат!

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А.Н.Сыдыков: Баяндамаңызда 5-6 мүнөт көбүрөөк убакытты алып койдунуз. Эмкиде баяндамаңыздын логикасын туура түзүп алыңыз. Баяндамаңызды 10-15 мүнөткө тууралап алыңыз.

Рахмат. Суроолорго өтсөк. Кимде суроо бар?

Ф.и.д., доцент Б.Сагынбаева: Менде бир нече суроо бар. Жазып алсаңар.

1. Теориялык маселе. Категориялык денгээлге жетиш үчүн кандай принциптер колдонулушу керек. 2-суроо. Кыргыз тил илиминде чактын функционалдык-семантикалык талаасы боюнча изилденген эмгектер барбы? Бар болсо кайсы эмгектер, карадыңызбы? Ушуга жооп берсеңиз. 3-суроо. Чактын татаал учур чагы татаал учур чак деп жатпайбызбы, дегеле баарыбыз үчүн суроо, сизге да берип коеюн. Дегеле чактын, мезгилдин татаалы болобу? 4-суроо. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу/локалдашпоосунун функционалдык-семантикалык талаага сиздин ишиңизде максат кылып алдыңыз. Кандай кылып жайгаштырдыңыз? Кыска түшүндүрүп берсеңиз, рахмат.

Издөнүүчү К.К.Шаршеева: 2- сурооңузду кайталап коесузбу.

Ф.и.д., доцент Б.Сагынбаева: 2-суроом функционалдык-семантикалык талаасы боюнча тил илиминде жакталган эмгектер, ошолор менен таанышсызбы, болсо кайсы эмгектер менен? Функционалдык грамматика боюнча.

Издөнүүчү К.К.Шаршеева: Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулукту семантикалык категория деп алдык.

Ф.и.д., доцент Б.Сагынбаева: Категория болуш үчүн эмне керек?

Издөнүүчү К.К.Шаршеева: Категория болуш үчүн тилдик көрсөткүч болуш керек. Атайын уюштуруучу мүчөлөр болушу керек. Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук бул имплициттүү категория, көмүскө категорияга кирет. Себеби атайын уюштуруучу грамматикалык көрсөткүчтөрү жок, бул түр менен чактын кесилишинде келип чыккан семантикалык категория болуп саналат. Кыргыз тилинде чак категориясы аркылуу ишке ашат. Кыймыл-аракеттин конкреттүүлүгү, толук иштелгендиги этиштин өткөн чагы менен ишке ашат.

Ф.и.д., доцент Б.Сагынбаева: Экинчи суроого өтө бериңиз.

Издөнүүчү К.К.Шаршеева: Кыргыз тилинде А.Карыбаев жана Б.Касымованын эмгегин окуп карап чыктым.

Ф.и.д., доцент Б.Сагынбаева: Алар функционалдык грамматиканы карашкан эмес.

Издөнүүчү К.К.Шаршеева: Функционалдык аспектиден карап чыккан окумуштууларды караган жокпуз.

Ф.и.д., доцент Б.Сагынбаева: Чактын, мезгилдин татаалы болобу?

Издөнүүчү К.К.Шаршеева: Татаал учур чак деген терминдин өзү талаш-тартыштуу болуп саналат. Себеби бул тээ Касым Тыныстановдон бери каралып келген, кыргыз тили аглютинативдүү тилдерге кирет, ал этиш сөзгө чакчыл мүчөлөр уланат дагы, андан соң жардамчы этиштер жат, тур, отур ж.б. уланат.

Жардамчы этиштердин ар биринин өзүнө кана тиешелүү лексикалык маанилери бар. Баардык этиштер менен айкалыша бербейт. Булардын ар бирин талдоого алсак .

Ф.и.д., доцент Б.Сагынбаева: Түшүнүктүү акыркы суроого өтө бериңиз, Локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын функционалдык- семантикалык талаага жайгаштырылышы какндайча болот? Орун алуу тартибин айтып берсениз.

Издөнүүчү К.К.Шаршеева: Ооба, түшүндүм. Функционалдык- семантикалык талаага жайгаштырдык деп айта албайбыз. Негизинен, этиштик сүйлөмдөрдө кыймыл-аракеттин аткарылышы чак менен белгиленди, ошону менен катар түр категориясы, кыймыл-аракеттин өтүү өзгөчөлүгү же болбосо орус тилинде способы действия кыймыл-аракеттин өтүү ыкмасы, характер протекания действия кыймыл-аракеттин өтүү мүнөзү, орус тилинде бул абдан жакшы изилденген. Бизде чактар менен берилет. Сурооңузга рахмат.

Ф.и.д., доцент Б.Сагынбаева: Болду менин суроом бүттү.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А.Н.Сыдыков: Дагы кимде суроо бар?

Ф.и.д., доцент Ч.С. Тулеева: Менин мындай суроом бар да. Сиз чакты чак, убакыт, темпоральный деп үч синонимичный кылып колдонуптурсуз. Айырмасы барбы, жокпу? 2-суроо. Темаңыздар чактык локалдашуучулук ушул темага эквивалентүү сөз жок бекен кыргыз тилинде. 3-суроо. Теманын актуалдуулугу. Жаңы деп негиздептирсиз. Биринчи жолу изилденип жатат деп айттыңыз. Дагы актуалдуулугун белгилей турган аргументтер барбы? Жаңы тема болгондугу үчүн эле актуалдуубу? Ишиниздин 33-бетинде Бондарконун аныктамасы берилген, 96-бетте да берилген бул аксеомотичный болуп жатпайбы. Белгилүү болуп жатат. Кайрадан ошону изилдеп, далилдеп жатасыздар.

Издөнүүчү К.К.Шаршеева: Бул теманы кыргыз тилинде карап чыктык. Мен акыркы сурооңуздан баштай берейин. Демек, кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин локалдашуучулугу термини тууралуу Сыртпай Жолдошович менен да сүйлөшкөнбүз. Локалдашуучулук терминин өзүнө кайрыла турган болсок, жергиликтүү-локальный, локальность дегенди түшүндүрөт. Чынын айтсак, биз ылайыктуу термин тапкан жокпуз. Орус тилиндегидей дегеле чет тилинде да, т.а., индоевропалык тилдерде да, локализованность действия -деп берилет.

Ф.и.д., доцент Ч.С. Тулеева: Кыргыз тилине жарашпай жатат дейм.

Ф.и.д., профессор Ч. К. Найманова: Менин суроом бар. Узуалдуулук менен жалпылыктын ортосунда айырмачылыктар бар. Субъекттин конкреттүүлүгү жана жалпылыгы боюнча, узуалдуулукта конкреттүү да, ошондой эле жалпыланган субъект дагы болушу мүмкүнбү? Болсо мисал

келтирсеңиз.

Издөнүүчү К.К.Шаршеева: Узуалдуулук кыймыл-аракет бул үстүбүздө болуп жаткан, адат болгон кыймыл-аракетти билдирет. Бул терминдердин баары индоевралыктардан келген, бул кадыресе, күнүмдүк боло берүүчү кыймыл-аракет. М.: Мен күнүгө жумушка келем. Бул узуалдуу кыймыл-аракет болду. Ал эми: Мен жумушка келдим – десек бул сүйлөмдө бир жолку конкреттүү кыймыл-аракет болду, б.а., чактык локалдашуучулук болот.

Ф.и.д., профессор Ч. К. Найманова: Итеративдүүлүктү карап карап чыктыңыздарбы?

Издөнүүчү К.К.Шаршеева: Итеративдүүлүктү ишибизде кеңири карап чыккан жокпуз. Итеративдүүлүк бул көп жолу болгон “многонкратный” кыймыл-аракет. Биздин оюбузча бул тема кыргыз тил илиминде изилдене турган келечектүү темалардын бири болуп саналат. Себеби, кыймыл-аракеттин өтүшү, анын жасалуу ыкмалары ж.б. дагы изилдөөнү талап кылат. М.: Англис тилинин мисалында ала турган болсок, чактын эле 16 түрү белгилүү экен. Ошол эле учурда англис тилинде түр категориясына байланыштуу, алар англис тилинде түр категориясы жок деп келишкен. Ошондуктан кыймыл-аракеттин өтүшүндө перфект, имперфект, плюсквамперфект, аорист, итеративдүү деп ажыратышат. Кыргыз тилинде бул каралган эмес. Этиштин чак категориясына гана байланыштуу берилген. Кыймыл-аракеттин толук иштелгендиги, көп жолу кайталангандыгы, тезинен болгон кыймыл-аракет. Ал эми казак тилинде бул темага Ахметжанова кеңири токтолот. Этиштин ар бирине, подкласстарына токтолуп мисалдарды келтирип кеңири талдоого алат.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А.Н.Сыдыков: Дагы кимде суроо бар?

Ф.и.д., доц.м.а. Г. К. Джумалиева: 1-суроо. Чактык-локалдашуучулуктун функционалдык-семантикалык талаасы. Талаанын структурасы кандай? 2-суроо иштин структурасы боюнча цитаталар, терминдер көп берилген, котормолору менен. Бул туурабы, туура эмеспи билбейм. Биринчи бапта, экинчи бапта аны которуу керекпи, кереги жокпу. Иш кыргыз тилинде жазылган да.

Издөнүүчү К.К.Шаршеева: Сурооңузга рахмат. Иш кыргыз тилинде жазылган. Туура айтасыз, ишти жазууда көп адабияттарды окууга туура келди. Кыргыз тилинде, кыргыз тилинин грамматикасында чак боюнча гана берилге, калган адабияттардын баардыгы тең орус тилинин грамматикасы жана чет элдик грамматикаларга кайрылууга туура келди. Биринчи сурооңуз боюнча кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугунун талаасына кыймыл-аракеттин толук иштелгендиги, иштелбегендиги бул түр категориясына байланыштуу, андан кийин чак категориясы, пирамиданын ылдый жагында лексикалык

көрсөткүчтөр абдан маанилүү болуп саналат. Биз ишибизде да көрсөткөнбүз. М.: Адат болгон кыймыл-аракетти көрсөтүүдө адатта, ар качан, ар убак деген сыяктуу лексикалык көрсөткүчтөр берилет. Лексикалык көрсөткүчтөрдүн мааниси олуттуу болуп саналат. Көбүнчө этиштин чак категориясы менен учур чак, өткөн чак жана келер чак формалары чактык локалдашуучулук семантикалык категориясынын талаасын түзөт.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А.Н.Сыдыков: Түшүнүктүү, рахмат. Дагы кимде суроо бар? Ташполот Садыкович суроо сизде.

Ф.и.д., профессор Т.Садыков: Үчнүчү бап боюнча кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулусу чак категориясынын түрлөрү менен кандай катышта болот экен? Бир чакта локалдашуу көп кетеби? Ушулар байкалдыбы?

Издөнүүчү К.К.Шаршеева: Суроонузга рахмат. Демек, кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугунда конкреттүү аткарылган кыймыл-аракет. Бул кыймыл-аракеттин ишке ашышында көбүнчө этиштин айкын өткөн чагы -ды мүчөсү өнүмдүү болуп саналат. Ошону менен катар сүйлөп жаткан учурда болгон кыймыл-аракет дагы локалдашкан кыймыл-аракет болуп саналат. М.:Мен сүйлөп жатам. Мен азыр сүйлөп жатам. Бул сүйлөмдөрдө конкреттүү кыймыл-аракет берилди. Бул учур чак формасы аркылуу берилет. Дайыма эле учур чак локалдашуучулук маанисин берет деп айта албайбыз. Ал эми этиштин айкын өткөн чагы конкреттүү кыймыл-аракетти билдирет, чактык локалдашуучулукту көрсөтөт.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А.Н.Сыдыков: Дагы бир суроо. Б.Дарбанов берип жатат. Перцептивдүүлүк белгилер деп 128-бетте жазып жатасыз. Бул кандай белгилер?

Издөнүүчү К.К.Шаршеева: Перцептивдүүлүк боюнча эсимден чыгып жатат.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А.Н.Сыдыков: Жооп бере албасаңыз анда жазып коюңуз, кийинкиде жооп бересиз.

Издөнүүчү К.К.Шаршеева: Ооба, эсимде болот, албетте даярданып жооп берем.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А.Н.Сыдыков: Кийинки суроо берелиби? Аида сизде суроо барбы?

Ф.и.д., доцент А. Э. Абдыкеримова : Жок.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А.Н.Сыдыков: Анда суроо жок болсо сиз эксперттердин берген сунуштарына жооп берүүгө өтүңүз. Кандай кабыл алдыңыз, колдойсузбу же ошол боюнча калтырасызбы? Негизги суроо ушунда. Бөлөк суроо болсо ошого даярсызбы? Жооп бере бериңиз.

Издөнүүчү К.К.Шаршеева: Эксперттердин пикирлери боюнча сөз кыла турган болсок С.Жумалиевдин пикирине токтоло кетсек. Ал жакта көбүнчө

техникалык жактан каталар көрсөтүлгөн. Алардын баарын карап оңдоп чыктым. Андай деле орчундуу каталар көрсөтүлгөн эмес, айрым терминдер боюнча мисалы “генерализация” термини бул терминди орус тилиндегидей эле берип койгонбуз, бул термин индоевропалык тилдерден кирген терминди жалпы колдонулган терминди берип койгонбуз. Бул терминди жалпыланган кыймыл-аракет деп берилсин деп белгилеген, аны оңдоп тууралап койдук. Самат Жумалиевдин берген пикирине абдан ыраазыбыз. Садыков Ташполот агайдын пикири боюнча иштин мазмунундагы айрым техникалык каталар көрсөтүлгөн. Ал каталардын баарын оңдоп, түздөп карап чыктык. Термин боюнча да агай өзүнүн сунушун айтып, терминди да биз карап чыкканбыз.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А.Н.Сыдыков: Диссертациялык кеңештин мүчөлөрүнүн диссертацияны дыкаттык менен карай турганына көзүң жетти да?

Изденүүчү К.К.Шаршеева: Ооба, мен абдан ыраазымын. Сиздерге чоң рахматымды айтамын.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А.Н.Сыдыков: Айтылган пикирлерди туура кабыл алып, маселе ошондо. Кийинки жоопту бере бериңиз.

Изденүүчү К.К.Шаршеева: 3-пикир. Бул пикир Абдувалиев Ибрагим агайдын берген пикири болчу. Агайдын пикири дагы, диссертациянын жазылышында орус тилинин грамматикасына көбүнчө кайрылган деп баса белгилеген. Кыргыз тилинде да кандай эмгектер бар, мисалдарды дагы кош деп эскертилген. Айтылган пикирлердин баарына кошулуу менен карап чыктым.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А.Н.Сыдыков: Демек, айтылган пикирлердин көпчүлүгүнө макулсуз, кабыл алдыңыз, талаша турган эч нерсе жок?

Изденүүчү К.К.Шаршеева: Ооба, кабыл алдым. Берилген пикирлердин баары жүйөлүү болгон, ошондуктан кабыл алдык. Көбүнчө техникалык жагына басым жасалган. Көңүл бурганыңыздар үчүн чоң рахмат. Дагы бир жолу ыраазычылык билдирем.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А.Н.Сыдыков: Анда Ташполот Садыкович сөз сизде.

Ф.и.д., профессор Т.Садыков: Мен пикиримди билдиргем. Бул жалпы баарыбыз үчүн керектүү маселе. Кыргыз тил илиминин тарыхын чагылдырган бир көрүнүшүн коргоого коюлуп жаткан диссертация. Этиш грамматиканын өзөгү болсо, ошол этиштин өзөгүн категориялары түзөт. Бирок, ошол кандай абалда болду экен деген маселе кыргыз тилинин багытында изилдеп жаткан изилдөөчүлөр үчүн бул түйшөлткөн маселе. Түйшөлтпөй койбойт. Мен карап чыктым. Биринчи этиш боюнча Б.М.Юнусалиев агайыбыз жардамчы этиштер боюнча коргогон экен. Андан кийин Б.Орузбаева эже өткөн чак боюнча

коргогон экен. Турсунов агай чакчылдар боюнча коргогон экен. Тойчубекова кыймыл-атоочтор боюнча коргогон экен. Кудайбергенов кандадаттыгын тууранды сөз, докторлугун жасалышы боюнча коргогон экен. Мусаев, Кидирова атоочтук боюнча эки диссертация бекиткен экен. Абдиев мамиле категориясынан аркылуу мамилени жазган экен. Мына ушул болгон аткарылган иштер. Ошондо караганда этиштин төрт категориясы бош калган. Кыргыз тил илиминде изилденген эмес. Мунун көп объективдүү жана субъективдүү себептери бар. Биздин улуу муундагы агай-эжейлерибиз бир маселени изилдегенден кийин ага эч ким даап бара алган эмес экен. Эми Сыртбай Жолдошович академияда грамматика бөлүмүн башкарган. Андан кийин мен башкардым. Сыртбай Жолдошович муну беш колундай билет. Кыргыз морфологиясында грамматикада, өзгөчө морфологиясында кайсы бир боштуктар, изилденбей калган маселелер бар. Мен эми муну аябай жакшы билем. Эми тема албетте аябай талаш тема. Өтө татаал тема. Этиштик категориялары этиш сөздү текстке алып чыгууда, кыймыл-аракетти билдирүүдө этиштик категориялар бири-бири менен куюлушуп, бири-бирине таасир этип чеги билинбей, бири-биринин арасындагы катыштар кызык болгон экен. Маселен, грамматиканын теориясы боюнча Холодовичтин мектеби деген бар. Ленинградда Соссюрду которуп грамматика боюнча мектеп калыпташтырган. Ошонун шакирти Храковский бүт типологияны жасап берди. Категориялар боюнча ага кайрылбаган эч окумуштуу жок болуш керек. Мына ошол Холодович Храковский менен Насилов грамматиканын категориялык табияты боюнча “Вопросы языкознания” боюнча макалалары чыккан ошондо мыкты берилген. Чак менен ыңгайдын киндиги туташ деген. Категорияларды экиге бөлгөн: дезинтивдүү категория жана коннективдүү категория. Мына ошол биз сөз кылып жаткан маселе киндиги туташ маселе. Бир эмес бир нече категория киндиги туташ. Бири болгон жерде экинчисин чакырып турган категориялар, уюган категориялар. Мына ушул бүгүнкү талкууга коюлуп жаткан тема. Анан түр категориясы, аспект категориясы боюнча аспектология деген өзүнчө илим бар. Маслов Ленинградда андан кийин Бондарко бул маселени улантып орус тилинде, Анарбай Наметаевич, сен муну жакшы билесиң, өтө күчтүү иштелген. Орус тили аспектисиз – түр категориясыз оокат кыла албайт. “Что делать, что сделать”-деп туруп эле бөлүп коёт. А биздики болсо көчмөндөр маданиятынын тили болгон кыргыз тили жана башка түрк тилдеринде так жиктелип мындай болуп чыга калса, эл эми биздики болсо байланып калган экен да. Мына ошол атайы талкуу болгондо Алма-Атада, жакшы айтып кетти, атайын кеңешме болуп, ошол кеңешмеде түр категориясы түрк тилинде барбы, жокпу деген суроо коюлган, мунун башында академик Серебренников турган. Ошону уюштурган. Мына ошондо жыйынтык эки пикир эки башка топтун

жыйынтыгында түр категориясы бар, бирок анын ишке ашышы, ички мазмуну орус тилиндегидей эмес, бир башкача мүнөзгө ээ деген жыйынтыкка келет дагы, ошондон кийин бул маселеге түркологияда жабылып кирет. Түрк тилдеринин көбү боюнча аналитикалык конструкция деп туруп, муну баштаган Б.М.Юнусалиев агай көргөн экен. Жардамчы этиштин өзүн алып, конструкцияны карабай калган. Андан кийин Б.М.Юнусалиев агай бир муундуу этиштердин тарыхына, генетикасына кирип кеткен. Бул маселе иштелбей калган экен. Дагы түркологияда аналитикалык конструкциялар боюнча бышыкталып докторлук диссертациялар иштелген. Казак тили, башкыр тили ж.б. тилдер боюнча, андан кийин аспектология деп чыккандан кийин өзбек аспектологиясы, башкыр аспектологиясы, түштүк сибирдеги элдердин аспектологиясы деп иштер чыккан дагы, бирок кыргыз тили, биз, бул жагынан кур калганбыз. Бул маселе каралбай калган. Бул маселени кызыбыз көтөрүп чыкты. Мындай оор теманы коргоого алып чыгуу бул оңой нерсе эмес. Диссертация бир жыл мурда коюлган. Ошондон бери канча убакыт өттү, ага чейин канча жыл иштеген. Ал жагынан мазмунга токтолбой эле коёюн. Ишти карап чыктым, кемчилиги да бар, бирок мыкты жагы алдыга койгон максатын ишке ашырып, түр категориясы жана кыймыл-аракеттин убакытта, чактагы локалдашуусу боюнча максатына жеткен. Бүткөн бир ишти назарыбызга сунуп жатат. Сөздүн кыскасы, ишти коргоого сунуш кылууга толук негиз бар. Анан баягы термин боюнча, локалдашуу дегенди мисалы үчүн кыймыл-аракеттин чакталышы, этиштин чакталышы, чак боюнча бычылышы локалдашуусу, бирок бул термин сиңген эмес. Бирок карап көргүлө. Ушундай кылып пайдаланса болгудай.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А.Н.Сыдыков: Дагы кимге сөз берели?

Ф.и.д., доцент Б.Сагынбаева: Мурунку муундагы агай-эжейлерибиз деген Б.М.Юнусалиевдин эмгектери бар. Аналитикалык формалары боюнча, чакчылдар боюнча Турсунов агайдын изилдөөлөрү бар, албетте жиктелген баары толук эмес, бирок иш актуалдуу болгону менен мындай болуп жатат да, серепте көбүнчө орустардын, түркологдордун эмгектерине басым жасалган. Чындап келгенде азыркы грамматика боюнча изилдөөлөрдө эгемендүүлүктөн кийин көп эле иштер болуп жатат, функционалдык, чактык семантика боюнча, функционалдык-семантикалык талааларга жайланыштырган эмгектер бар да, анан алар менен эч тааныштыгы болбой эле, изилдөөчү адабияттарды мындай кылып жатат да, 40ынчы, 58инчи жана 64үнчү, 80инчи жылдагы жылдагы эмгектерге көбүнчө таянган. Азыркы эмгектерди да караш керек да. Андан башка дагы түрк изилдөөлөрү боюнча да кенен анализ бар, бирок орус тилинен так эле кыймыл-аракет чектелгендиги, чектелбегендигин ушунчалык так

көрсөткөн түрк тилинин грамматикасы бар. Эми түркчө билбесеңиз да ушул түрк тилинде эмгектерди карап чыкса чыгат эле да. Чактар боюнча. Чактардын локалдашуусу/локалдашпоосу боюнча жазылган эмгектер бар. Биздин агайлар жардамчы этиш боюнча чөп башылап кеткен экен. Чын эле, бирок жардамчы этиштердин жайгашуусу аркылуу түрдүк семантика келип жатпайбы. Ошол тилдик семантикадан чактын так чеги болгондугу дагы, белгисиз болгондугу дагы берилген маалыматтар боюнча эмгектер бар, ошолорду караш керек.

Ф.и.д., профессор Т.Садыков: Бурул, ошолордун авторун айтып койсоң.

Ф.и.д., доцент Б.Сагынбаева: Автору мен, өзүм.

Ф.и.д., профессор Т.Садыков: Жалпылап айтпай так айтыш керек. Өзүңдүкү эмне кереги бар.

Ф.и.д., доцент Б.Сагынбаева: Чак боюнча илимий изилдөөлөрдү карабай туруп эле, А.Карыбаев, Касымова Белланын эмгегине эле таянып туруп алгансыз. Айрым изилдөөчүлөр Арабаевадагы Акунова менен Мария Райымбекованын жазган заочниктер үчүн грамматикасы бар. Ал болсо интернетке чыгып кеткен. Белла Касымованы мен жакшы билем орус тилчи.

Ф.и.д., доцент С. З. Садыкова: Француз тилчи.

Ф.и.д., доцент Б.Сагынбаева: Билбейм, мен аны орус тилчи катары көрүнчү, кыскасы. Ал чактарды билбейт. Анализдеген эмес. Турсунов агайдын китеби бар. Учур-келер чак деп берип туруп, ушул учур чак талаш тартыштуу деп, ушул теманын башын кылтыйтып чыгарып койгон агай. Ошолорду анализдеп туруп анан, кийин чын эле, ушул учурдун локалдашпаганын чыгарыш үчүн ошолорго кайрылса жакшы болот эле деп ойлойм. Андан башка ошо Бондаркого таянат. Кыргыз тилинде сыпаттама алар кашаанын ичинде орус тилинде берилип жатат. Кандай деп ойлойсуздар? Орусча берилет, ага илимде жол берилет. Анан кайра кыргызча бергенде диссертация шишип кетет. Анын кереги жок. Анан бир жеринде бир аз турдук дейт да, аны узакка созулгандык дейт. Бул жакта созулган эмес, кыймыл-аракет кыска гана убакытта берилген. Этиштик сүйлөмдөр деген термин колдонулабы? Негизи, этиш аркылуу уюшулган сүйлөм деп алынышы керек эле. Терминди дагы тактагыла.

Издөнүүчү К.К.Шаршеева: Биз этиштик сүйлөмдөрдү талдоого алдык. Башка тилдерде атоочтук сүйлөмдөр дагы изилдөөгө алынган. Биз этиштик сүйлөмдөрдү талдоого алдык. Атоочтук сүйлөмдөрдү алсак көп болуп кетет экен.

Ф.и.д., доцент Б.Сагынбаева: Макул түшүндүм. Термин жөнүндө сөз болуп жатат. Эми чактын чак боюнча локалдашуу боюнча сөз болуп жатканда этиштик формалары боюнча сөз болуп жатканда анан эле бышыктоочко өтүп кетет. Бышыктооч болсо сөз түркүмү эмес, морфологиянын бирдиги эмес,

тактооч жөнүндө айтышы керек да. Бул морфологиялык ыкма. Морфологиялык каражаттар жөнүндө сөз болуп жатканда тактооч жөнүндө айтылышы керек. Үчүнчү бапта чактык локалдашуунун орус тилинде каралышы берилет. Анын ордуна менимче, кыргыз тилинде чактык локалдашуучулукту мисалдарды келтирип, семантикалык классификацияга бөлүп, конкреттүү мисалдар менен. Кыймыл-аракеттин жөнөкөй кайталануусу дегенде -ар, -а турган эле, болор эле деген берилет, -чу деген адат формасы берилген эмес. Эмнеге деген суроо коюп коюптурмун. 87-бетте кыймыл-аракеттин узакка созулушу бышыктоочтор аркылуу берилет дейт. Бул жерде бышыктоочтун түрлөрү көп да, баары эле бере бербейт. М.: Сан өлчөм бышыктооч деген бар. Муну да терминдик жактан такташ керек. Бышыктооч кыймыл-аракетти жөнгө салуучу субъект эмес да. Муну так көрсөтүш керек. Анан дагы убакыттык жалпылык, же убакыттан тышкаркылыгы дейт. Эмнеге? Убакыттан тышкары кыймыл-аракет болбойт. Баардыгы убакыттын белгилүү бир мезгилинин ичинде болот. Дагы локалдашпоочулук убакыттын огуна бекитилбейт дейт. Ушул боюнча мен сызып көрсөткүм келип жатат (Доскага чыгып вектор түрүндө чийип көрсөтөт). Чактардын жайгашуусу горизонталдык, вертикалдык учур чак, өткөн чак, келер чак жана лексикалык каражаттар. Мына талааны ушинтип түзөбүз. Учур чактын сүйлөп жаткан учурга ортого келип жатат, айкын өткөн чак сүйлөп жатканга жакын болуп жатат. Эми жалпы өткөн чактыкы белгисиздикке карай кетип жатат. Демек, убакыттын локалдашпоочулугу чектелбегенге жакын деп жатат, бул форманы киргизсе болот. Ал эми вертикалдууга башка формаларды киргизсе болот, толтура, лексикалык кражаттарды киргизсе болот. Лексикалык жол менен жасалганы бар. Ал макал, лакаптар, фразеологизмдер, аркылуу берилет. Жана мен сурабадымбы. Сиздин эмгегинизден кийин категориялык денгээлге жеткирип койсо болот экен да. Демек, тилдик бирдикте биринчиси лексикалык жол, андан кийин морфологиялык жол –а мүчөсү, -ар, эң көп уюштурган ушу –ар мүчөсү, жак мүчөлөрү да кирип кетет. Мен мугалиммин дегенде менин кесибимди билдирип жатат, мен бармын. Бул актуалдуу чакты билдирип жатат.

Ф.и.д., профессор Т.Садыков: Атоочтук сүйлөмдө.

Ф.и.д., доцент Б.Сагынбаева: Андан башка макал-лакаптарда М.: Өлүм жашоо каш-кабактын ортосунда, десек анда деле убакытты билдирип жатат. Төөнүн куйругу жерге тийгенче, деген бар. Качан деген, эми дайыма эле болуп тура берет. Демек, актуалдашпаган болуп жатат. Синаксистик жол менен өмүр бою, кылымдар бою синтаксистик жол менен уюшулуп жатат. Демек, ушулардын баары локалдашпоочулукту билидириптир, мезгилдик бир окко туура келет экен. Аскар Турсуновдун учур-келер чак дегенинде ушул боюнча жакшы айтканы бар. Анан менимче, чын эле ар кандай терминдерди айтабыз.

Ташполот Садыкович агай терминдерди жасаганда агай менен көп кеңешем да. Учур-келер чакты А.Турсунов айткан учур менен келер чак болуп калган, өткөн чакта кыймыл-аракеттин башка алкагы калып калган. Азыр башталып туруп, анан кийин болуп калат да. Балык сууда жашайт. Чыгыштан күн чыгат. Батыштан батат, деген сыяктуу. Бул жалпы чак. Биринчи биз издендик да. Кенен чак деп бердик, ал мындай көп болбойт экен. Жалпы чак дегенде төртүнчү чакты, дайыма болуп туруучу кыймыл-аракетти билдирүүчү чакты, ушул сыяктуу грамматикалык бирдиктерди көп эле уюштурат экен да, тил илимине киргизсек болот экен. Ушундай өңүттө жазылган диссертация экен. Бул боюнча дагы терең изилдөөлөрдү талап кылат. Бул иште иштин башталышы, негизи түзүлүштүр, ошон үчүн жактоого сунуш кылам.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А.Н.Сыдыков: Рахмат, дагы кимде суроо бар? Самат сенде суроо жокпу? А пикиринди бергенсиң, окудук. Абдыкалык сизде сөз барбы, жокпу?

Ф.и.д., доцент А. Т. Дунканов: Угулуп жатабы? Саламатсыздарбы? Баарыңыздар оору-сыркоодон алыс болуңуздар. Сиздер менен жүз көрүшүп жатканыма ыраазымын. Мен Шаршеева Камилянын ишин толук окуп чыктым. Бизде азыркы кыргыз тил илиминдеги бир топ көйгөйлүү маселелер бар экендигин, ачык экендигин баарыңыздар билесиздер. Ушул Камиланын жазган диссертациялык иши этиштин чак категориясына түздөн-түз байланыштуу болгон проблема экен. Тилде этиштин берилиши ар кыл мүнөзгө ээ. Маселен объекти менен субъектинин ортосундагы карым-катыш, чактык маанилердин берилиши, кыймыл-аракет процессинин аткарылышы, ж.б. маселелер толтура да. Эми бул багытта кыргыз тилинде эч нерсе иштелген эмес деп айта албайбыз. Албетте, Самак Давлетов, Кудайбергенов, азыр Бурул эже айтты, А.Турсуновдун конкреттүү учур чак боюнча айтканы абдан жакшы маселелер көтөрүлүп жатат. Ошондой болсо дагы, ушул Шаршееванын “Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана аспектуалдык маанилер менен байланышы” темасы актуалдуу экендиги, этиштин табияты өтө татаал. Аны конкреттүү бизде этишке факты-материалдар көп болгонуна байланыштуу өтө кызыктуу теориялык ойлордун келип чыгышы дагы, мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат. Ошон үчүн бул багытта кыргыз тилинде кайсы бир даражада илимий изилдөөнүн жүргүзүлгөндүгү эске алынбаганда, т.а., этиштик мамиле, ынгай, чак түшүнүктөрү өз-өзүнчө категория катары бөлүштүрүлөт. Мүнөздүү белгилери белгилери жалпыланып, такталып калса дагы, алар тереңдетилип изилденбегендиги эмес, мен муну мындай айтканда, толук изилдөөгө алынбай жаткандыгын моюнга алышыбыз керек. Ушундай өксүктөрдү толтуруунун көрсөткүчү катары ушул Шаршееванын аталган диссертациясын көрсөтүп койсок болот. Ошондой болсо дагы мен айтайын деп

жаткан бир катар ойлорумду профессор Бурул Сагынбаевна айтып койду. Мен дагы өзүм окуп чыккан нерсеге ушундай бир мүчүлүштөр бар деп белгилеп койдум эле. Биринчиден, муну эске алып коюш керек, алдын ала айта турган нерсе, айтыла турган мүчүлүштөрдүн баары диссертациялык иштин толук маани-мазмунун жокко чыгарат деп ойлобошубуз керек. Эске алып коргогонго чейин мүмкүнчүлүгү жетсе, оңдоп койсо болот. 1. Илимий теориялык ойлорду кыргыз тилинин материалдарынын негизинде далилдөө. Кандай болгон шартта да бул материалдар бар. Иштин өзүндө биринчи главага өтө көп орун берилген, бирок ошондой шартта жалаң орус тилинин материалы, орус тилинде окумуштуулардын ой-пикирлери, көз караштарын билдирилгендигин кубаттап койсок болот. 2. Илимий көз караштын далилдүүлүгү, тактыгы кылына турган бир маселелер бар экен. Маселен иштин 24-бетинде кыймыл-аракеттин узакка созулушун же анын кайталанышын (Камиланын ишин окуп жатам) көптөгөн бышыктоочтук сөздөр колдонулушу мүмкүн. Аларга далай, дайыма, ошондон бери, жыл бою, керээли кечке, күнүгө ж.б. мисалдарды келтирет. Эми мына Бурул эжебиздин айтканы туура, бул морфологиялык аспектиден изилдөө жүргүзүп жаткандан кийин синтаксистик маселелерди, же болбосо, тактооч катары карап, тактооч дешибиз керек, же бышыктооч мүчө катары кошумчалап койсок болот. Ушул эле жерден суроо туулат. Бышыктооч сөз түркүмүбү же сүйлөм мүчөсүбү? Ушунун натыйжасында диссертант ошол эле оюн улап, далай кыймыл-аракетти билдирет, кыймыл-аракет бүтпөгөн катары берилет деп, далай тактооч сөзүн этиш катары карап койгон. Далай деген синтаксистик аспектиге киргенде, далай деген сөздүн семантикалык мааниси, ошону тереңдетиш үчүн гана алынат. Далайдын өзү лексикалык мааниси боюнча кыймыл-аракет эмес. Ошон үчүн бул жактарды Камиля, эске алып коюш керек. Иштин өзү боюнча, прогрессивдүү жагы боюнча, кыргыз тилине кошкон салымы боюнча айта турган оюбуз алдыда экен. Убакытты албайын, кандай болгон шартта дагы Шаршееванын аталган темадагы ишин толук кандуу иштелип чыккан диссертациялык иш деп баалоого толук негиз бар деп жыйынтык чыгарсам болот.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А. Н. Сыдыков: Рахмат, Абдыкалык. Анда эмесе талкууну ушуну менен жыйынтыктайлы.

Ф.и.д., доцент Д.О. Кенжебаев: Агай, адабияттар боюнча бир эле суроо. Реплика, пикиримди айтып коёюн. Бурул эже жакшы маселе козгоп кетти. Себеби, тексттик изилдөөдө төрт эле ысым иштен ишке көчүп жүрө берет. Анткени авторефератты которууда көп байкалат. Сыртбай Жолдошович Мусаев, Турусбек Маразыков, Бейшебай Усубалиев жана С.Өмүралиева андан бери көп иштер корголуп кетти да. Анан бүгүн Камилянын ишине байланыштуу, көп кыргыз тилинде терминдер “неопределенность, повторяемость,

систематичность, вневременность” деген турукташа элек терминдер бар. Ошого байланыштуу, Ошко барганда алып келдим Элчиев Жаанбай агайдын синтаксис боюнча семантикалык маанилер, семантикалык оттенктор каралган. Ушул жагын эске алып койсок. Жаңы авторлорду эске алып койсоңор деп жатам.

Издөнүүчү К.К.Шаршеева: Рахмат, эске алабыз.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А.Н.Сыдыков: Анда жыйынтыктайлы. Эки сөз кошумчалап айта кетейин кыскача. Биринчи терминдер боюнча сөз болгондон кийин дагы бир реплика, кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык ченемдүүлүгү десек туура болчудай болуп турат, латын тилинен же орус тилинен кирген терминдерди калька кылып эле бүкүлү алып коюп жатабыз, бирок кыргыз тилинде да терминдин саны көбөйөт беле деген пикир пайда болуп турат. Анан экинчи маселе адабият боюнча, Бондарко айтылып жатпайбы, Бондарко көпчүлүгү аспектуалдуулукту көп караган ошого көңүл бурулуп, ал эми Виноградовдун чак боюнча эмгектери азыраак каралып калган. Кыргыз тилинде арсар келер чак дегендер да бар да, алар чала каралып калган. Виноградовдун “Русский язык” деген эмгеги, эң негизги эмгеги болуп эсептелет билесиң, ошону карап чык. Анан жана трибунада турганда айттың го англис тилинде чактын 16 варианты бар деп, кыргыз тилинде да 15-16 варианты бар. М.: Саам деген сөз бар, ал дагы локалдашуу. Маал деген бар булардын баары локалдашууну билдирет, булардын баары каралбай калып, грамматикалык жактан сүйлөм каралган. Азыркы сөздөр экинчи планда калып жатат. Ушуну эске алып койсоң. Анан Ташполот Садыкович чоң пикир айтты, диссертациялык кеңеште отурабыз, ушундай пикирлерди колго алып, кубаттап коюшубуз туура, анткени мындай бир пикир айтылды, жумшагыраак айтылды, мурунку авторлор жазгандан кийин эле бул иш бүткөн деп, карабай коюп жатабыз. Ошол эле Турсуновдуку, Жапаровдуку ж.б., негизинен, кыргыз тилинде фонетикадан баштап синтаксиске чейин чети оюлбай жатат. Ошолордун баарын карап келгенде, мындай илимий иштерге келгенде, өзгөчө морфологиялык жактан, дерривация, словообразования сөздөрдү алып караганда, өзгөчө диафрондук мааниде алып караганда, ошол сөз жасоочу мүчөлөрдү караганда фонетикалык кубулуштары каралбагандыктан көп жаңылыш нерселерди айтып жүрөбүз. Ушул жагынан Капар Зулпукарович чоң иш кылып жатат. Чоң монографиялары бар. Керек болсо кытай тили менен да салыштырып жиберди. Мына ушундай эмгектер көбүрөөк болсо деген эле тилек. Мына ушул жагынан алып караганда, чактык маселененин алып чыккандыгы өзү эле эрдик. Бул абдан жакшы нерсе. Анан бул диссертациянын көлөмү чектелүү болгондуктан кээ бир маселелер ичине кирбей, каралбай да калса керек. Бирок айтылган сунуштар эске алынат го деп ойлойм. Коргоого сунуш кылсак болот деген пикирдемин. Анда бир эле сунуш түштү. Шаршеева

Камиля Каныбековнанын диссертациясы коргоого сунуш кылынсын деген пикирди ким колдосо, кол көтөрүп коюңуздар. Кол көтөрүлдү. Онлайн отургандар кол көтөрүштү. Кана, ошондо бир добуштан кабыл алынды. Коргоого сунуш кылынды. Эми жетектөөчү мекеме менен оппоненттерди бекитип коёлу.

Ф.и.д., профессор Т.Садыков: Ооба, ошентсек болот.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А. Н. Сыдыков: Бүгүнкү жыйында Шаршеева Камиля Каныбековнанын «Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилер менен байланышы» аттуу кандидаттык диссертациясы боюнча УАКтын кандидаттык диссертацияларга койгон талаптарына жооп берет жанаачык коргоо сунушталсын деген пикирлер айтылды.

Эксперттик комиссия корутунду пикиринде диссертациялык ишке жетектөөчү мекеме катары Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тили илими кафедрасын, биринчи расмий оппонент катары 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча ф.и.д., профессор Т.Садыковду, экинчи расмий оппонент катары 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча ф.и.к., доцент Т.К.Абдиевди сунушташкан. Ушулар менен макулсуздарбы, каршы эмессиздерби.

Ф.и.д., профессор Т.Садыков: Каршы эмеспиз, бекитилсин.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А.Н.Сыдыков: Анда ушул сунуштарды колго салсак.

Макул – бир добуштан, каршы – жок, калыс – жок.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент А.Н.Сыдыков: Коргоосу 31-март, 14:00гө белгиленет.

И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д10.22.644 диссертациялык кеңешинин отурумуну

ТОКТОМ КЫЛАТ:

2.1. Изденүүчү Шаршеева Камиля Каныбековнанын «Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилер менен байланышы» деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иши ачык добуш берүүнүн негизинде алдын ала коргоодон өттү деп эсептелип, ачык коргоого сунушталсын.

2.2. Диссертациялык ишке жетектөөчү мекеме катары Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тили илими кафедрасы, биринчи расмий оппонент 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча ф.и.д., профессор Т.Садыков, экинчи расмий оппонент катары 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча ф.и.к., доцент Т.К.Абдиев бекитилсин.

Диссертациялык кеңештин төрагасынын
орун басары, ф.и.д., доцент

 А.Н.СЫДЫКОВ

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
ф.и.к., доцент

 С. К.Каратаева

КОЛ ТАМГАСЫН ТАСТЫКТАЙМЫН
ПОДПИСЬ ЗАВЕРЯЮ